

ІДЕОГРАФІЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЛЕКСИКИ ЖАНРОВИХ РІЗНОВИДІВ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ 1917–1933 РР.

© Лідія Тименко, 2009

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'322

У статті розглянуто процес формування лексики офіційно-ділового стилю української мови в період з 1917 року по 1933 рік. Аналіз лексичної системи мови в межах тематичних груп лексики (ТГЛ) робить лексичний матеріал доступним для вивчення в різноманітних аспектах.

Вироблення й кодифікація української лексики має насамперед спиратися на живомовні традиції українського народу, на його надбання в цій царині протягом багатьох віків. Як свідчать писемні пам'ятки, на всіх етапах боротьби української нації за встановлення своєї державності й системи права одне з найголовніших місць посідали проблеми юридичної, а також дипломатичної, лексики й термінології. Період 1917–1933 рр. є одним з найвизначніших в історії розвитку української літературної мови, оскільки для управління такою політичною інституцією європейського взірця, якою була Україна при Центральній Раді, Гетьманаті, Директорії, а також у складі СРСР, була створена відповідна правова система, яка впливала не тільки на військову й господарську діяльність, але й відбивалася в усіх сферах життя українського народу.

Лексика будь-якої мови – це складна і різнопланова сукупність слів, що об'єднується в певні ряди, групи, шари на основі тієї або іншої спільності, подібності семантичної, стилістичної, функціональної, генетичної та іншого характеру і водночас розрізняються, протиставляються в межах таких угруповань за вужчими, диференційними ознаками. Це дає змогу лексиці успішно сприяти реалізації комунікативної та інших мовних функцій, дає підстави вважати лексику не механічним набором слів, а певною структурованою системою, що складається з підсистем тематичного, стилістичного та іншого характеру.

Групкування слів за тематичним принципом здійснюється, по-перше, за їхніми парадигматичними і синтагматичними відношеннями, по-друге, на різних рівнях мовної структури, виходячи з різних аспектів значення слова: наприклад, у морфології на основі спільних граматичних значень виділяють лексико-граматичні класи слів (частини мови), повнозначні й службові слова, слова з конкретним і абстрактним значеннями та інші; у лексиці на основі спільних компонентів лексичних значень – семантичні поля, лексико-тематичні групи, що ґрунтуються на родо-видових відношеннях.

Досліджуючи лексичну систему, особливо в період становлення, виокремлюємо історико-політичний і соціально-комунікативний фактори як інтра- й екстралінгвальні чинники її розвитку. В одномовних країнах державна мова обслуговує всі сфери життя, і політичні й історичні чинники не мають такого значного впливу на відміну від багатомовних суспільств, де мовна проблема перестає бути суто лінгвістичною і часто піднімається на політичний рівень. В Україні як багатомовній державі надзвичайно велику роль у формуванні терміносистем відіграють політичні чинники.

Отже, розвиток української лексики й термінології, які зафіксовані в документах досліджуваного періоду, пов'язаний також з політичною історією формування юриспруденції, дипломатії й ділового адміністрування. У різні періоди Української держави суспільні, політичні й правові умови не завжди сприяли розвитку і функціонуванню національної мови. Нерідко фактично призупинявся процес вироблення й кодифікації окремих лексем. Політична історія України значно впливала на розвиток української мови, зокрема її спеціальної лексики, і залишила значний відбиток на внутрішньомовних процесах. Унаслідок дії історико-політичних чинників етапи вільної природної розбудови лексики, домінування в ній власне української основи, використання запозичень без нав'язування мові участі мови-посередника чергуються з етапами штучної, подеколи насильницької русифікації лексики української мови з одночасним вилученням з обігу слів, створених на українському мовному ґрунті.

Другим важливим зовнішньомовним чинником у встановленні й розвитку української ділової лексики є соціально-комунікативний. Він відіграє важливу роль у процесі номінування і є

складним переплетінням сприймання мовцем реальної дійсності та його особистого смислового завдання. У документах досліджуваного періоду в мові функціонувала значна кількість іншомовних слів. Це пов'язувалося з кількома факторами: впливом інших мов, які панували на території України (Австрія, Польща, Росія), а також тим, що значна кількість українців на той час навчалася за кордоном і після повернення на батьківщину займала відповідні посади в міських урядах чи судах, де під час ведення справи іноді зловживала іншомовною лексикою.

Щоб дослідити процес формування лексики офіційно-ділового стилю як системи в досліджуваній період, необхідно детальніше зупинитися на питанні про тематичні групи лексики в ній. Формування і розвиток кожної лексичної макрогрупи визначається рядом факторів, до яких належить стан мови в суспільстві і рівень розвитку відповідних функціональних стилів, в нашому випадку офіційно-ділового. Сама історія творення й розвитку лексики – це процес зміни одного періоду формування лексичної системи й утвердження іншого, при якому простежується тісний зв'язок кожного з попередніми, що в цілому становить єдиний безперервний рух і розвиток. Важливим моментом у цьому процесі є вивчення й дослідження окремих етапів розвитку спеціальної лексики, у нашому випадку юридичної, дипломатичної й канцелярської.

Поділ лексики на тематичні групи (ТГЛ) до цього часу лишається ще недостатньо розв'язаною проблемою, хоча мовознавці не раз зверталися до неї. А. А. Уфімцева детально аналізує поділ лексики на тематичні групи й поняттєві поля за І. Тріром, критично оцінює його лексичний підхід до мови – нехтування лексичним значенням слова, пропонуючи лексико-тематичні групи вивчати за такими критеріями, як семантична близькість слів, часткова або повна заміна одного з них іншим при певних умовах контексту, синонімічні чи антонімічні зв'язки [11: 63].

У праці Ф. П. Філіна розроблено принципи виділення лексико-тематичних і лексико-семантичних груп. Істотні ознаки лексико-тематичних груп дослідник визначив так: «Лексико-тематичні групи слів становлять об'єднання двох, кількох і більше слів за значенням», «лексичні об'єднання з однорідними зіставними значеннями» [12: 525].

Ф. П. Сорокалєтов наголошує також на двох напрямках вивчення лексики: тематичних групах і лексико-тематичних єдностях. У праці «История военной лексики в русском языке» він доповнив тематичну класифікацію лексики виділенням лексико-семантичних груп (ЛСГ) слів у межах тематичних розрядів. ЛСГ – власне мовні категорії – результат історичного розвитку мови. Слова, що утворюють ці групи, пов'язані так, що зміна значення одного компонента, як правило, вносить зміни в семантику пов'язаних з ним слів, а відхід старих і поява нових слів не обмежується лише кількісними змінами в складі групи, а торкається суті мовних зв'язків між словами групи [9: 23]. Учений зазначає, що виділення ТГЛ залежить від завдань дослідження; групи можуть бути широкими й вузькими; одні й ті самі слова можуть потрапити в різні групи залежно від критерію, який покладено в основу виділення тематичних груп.

Актуальним для висвітлення проблеми поділу лексики на ТГЛ і ЛСГ і структури семантичного поля є праці українських мовознавців, зокрема монографія А. А. Бурячка «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов» [1], а також дослідження М. В. Скаб «Структура семантичного поля діяча в українській мові» [7], Л. Д. Фроляк «Ботанічна лексика українських говорів Північного Приазов'я» [13], В. А. Нагіної «Семантично-словотвірна структура української метрологічної термінології» [3]. У названих працях визначаються межі семантичного поля, розглядається склад лексичних одиниць поля, набір та ієрархія сем, з яких складається поле.

Дослідження історії тематичних груп дає можливість відтворити картину мовних процесів, породжених закономірностями розвитку лексики [3: 3]. Аналіз лексичної системи мови в межах тематичних груп лексики (ТГЛ) робить лексичний матеріал доступним для вивчення в різноманітних аспектах.

Отже, ми поєднуємо два плани дослідження – мовний і позамовний, останній має допоміжне значення. Лексику офіційно-ділового стилю класифікуємо за функціональними й семантико-поняттєвими ознаками.

Для виокремлення ТГЛ ми спираємося на такі критерії:

- 1) семантична близькість слів;
- 2) частковий або повний збіг значень;
- 3) можливість або неможливість взаємозаміни слів у певному контексті;
- 4) синонімія, антонімія, диференціація, узагальнення. Важливим критерієм виокремлення ЛТГ

є також стилістичне вживання слова.

Лексику, яка зафіксована в документах законодавчого підстилю офіційно-ділового стилю української мови досліджуваного періоду, вважаємо юридичною, оскільки її джерелом є документи, пов'язані із законодавством, правовими нормами, юриспруденцією [8, т.11: 615].

Специфіка юридичної лексики полягає в тому, що нею користуються не лише вузькі групи професіоналів-правників.

Мова юридичних документів здавна цікавила українських мовознавців. Першу спробу проаналізувати лексеми кримінального права і судівництва здійснив П. Г. Житецький [2]. Аналіз окремих лексем, пов'язаних з правом, з погляду семантики, етимології й словотвірної будови запропонували М. Л. Худаш, М. С. Рогаль, С. П. Бевзенко, І. І. Свенціцький, Л. Л. Гумецька та ін.

Створення Інституту української наукової мови, як ми вже зазначали, відкрило небувалий період у розвитку української наукової термінології, яка вперше в історії української мови розвивається за визначеним планом і державною підтримкою. Наслідком багаторічної роботи правничо-термінологічної комісії стало видання в серпні 1926 року «Російсько-українського словника правничої мови» (понад 67 000 слів) [5]. Паралельно питаннями юридичної термінології з середини 20-х років почав активно займатися апарат Нарком'юсту УРСР, прагнучи якнайшвидше видати «Практичний правничий словник російсько-український», укладачі якого – С. Веретка і М. Матвієвський – вмістили до нього близько 5 тисяч термінів [4]. Майже одночасно з'явилися ці два правничі словники: академічний (київський) і нарком'юстівський (харківський). Академічний словник орієнтувався переважно на українську лексику з документів періоду Гетьманщини та з українськомовних актів. Фахівці Нарком'юсту віддавали перевагу термінам, співзвучним з їхніми російськими аналогами.

Лексичну дублетність і словотвірну синонімію на позначення правових понять спостерігаємо в українській юридичній термінології радянського періоду, пор.: *правіж* і *позов*, *захисник* і *оборонець*, *відповідач* і *відповідальник* та ін. Проте, як зауважує О. А. Сербенська, у 20-ті рр. ХХ ст. синонімічні ряди правничих термінів суттєво скоротилися [6: 12–13], але цілком не зникли.

У лексичній системі юридичних понять на різних етапах її становлення й розвитку вчені виокремлюють в основному ті самі тематичні групи, які розрізняють кількісним складом і семантичними відношеннями слів: назви понять права і пов'язаного з ним судочинства, назви судових службових осіб, назви судових процесів, терміни, які означають судові докази, назви письмових документів та ін. Про це йдеться у працях Т. М. Баляхіної, Є. М. Іссерліна, О. А. Сербенської, О. О. Ушакова та ін.

Поділ юридичної лексики на тематичні групи в нашому дослідженні ми робимо на основі лише тих слів, які були зафіксовані в процесі збирання матеріалу. Намагаючись описати лексику законодавчого підстилю, ми користувались юридичними словниками й енциклопедіями досліджуваного періоду.

Отже, виокремлюємо такі ТГЛ в законодавчому підстилі офіційно-ділового стилю: I) ТГЛ на позначення понять законності й порядку; II) ТГЛ, пов'язана з правопорушеннями й особами, які їх здійснюють; III) ТГЛ правничих термінів, що репрезентують юридичну відповідальність і правосуддя; IV) ТГЛ – назви офіційних юридичних документів. Деякі з цих тематичних груп містять окремі підгрупи.

У період Центральної Ради, Гетьманату, Директорії (1918–1920 рр.) українська мова тільки починала функціонувати як мова міжнародних відносин. Історичні дані, зафіксовані в документах, свідчать, що в цей період українська мова обслуговувала роботу численних дипломатичних установ і місій. Українським дипломатам доводилося здобувати визнання на міжнародній арені. Центральна Рада вислала лише три дипломатичні місії: до Німеччини, Австро-Угорщини й Румунії. У Києві перебувало десять іноземних консульств, які залишилися з попереднього періоду. За доби Гетьманату іноземний дипломатичний корпус в Україні був представлений одинадцятьма посольствами й дипломатичними місіями, а також сорока консульствами з п'ятнадцяти країн світу. Протягом свого існування Директорія вислала за кордон двадцять три представництва. Крім того, у Берліні, Відні, Римі працювали військово-санітарні місії у справах військовополонених.

Аналіз лексичних особливостей дипломатичного підстилю засвідчує, що лексика дипломатичних документів представлена кількома шарами. Компоненти цих лексичних шарів утворюють злагоджену систему дипломатичного підстилю. У лексикологічних дослідженнях останніх десятиліть простежується виразна тенденція до вивчення лексики певних мов або груп як системи. У працях, предметом яких у тому чи іншому аспектах є дипломатична лексика, наведено

кілька таких класифікацій ТГЛ [1: 101, 114]. У нашому дослідженні за основу взято поділ на ТГЛ, запропонований Н. Л. Тимошенко: 1) слова, що позначають назви дипломатичних документів; 2) слова, що позначають назви осіб, які перебувають на дипломатичній службі; 3) форми титулів і титулування; 4) назви дипломатичних установ, міжнародних організацій; 5) власне міжнародна лексика; 6) міжнародно-правова лексика [10: 28]. В українському мовознавстві дипломатична лексика виділена в окрему групу в академічному курсі «Історії української мови», де названо такі тематичні групи: 1) нові назви російських урядовців, які діяли в містах, а також назви нових установ і центральних органів державного управління, влада яких поширювалася в Україні: *посольський приказ, боярин*; 2) назви дипломатичних представників татарського ханства й турецької держави: *солтань, паша, бей*; 3) назви дипломатичних осіб: *гонець, депутат, кур'єр*; 4) назви дипломатичних угод між державами: *договір, кондиція, трактат*.

Враховуючи наявний матеріал і мету дослідження, виділяємо такі ТГЛ в дипломатичному підстилі: 1) ТГЛ на позначення осіб, пов'язаних із дипломатичною діяльністю; 2) ТГЛ – назви дипломатичних документів; 3) ТГЛ дипломатичного етикету; 4) ТГЛ на позначення дипломатичних установ; 5) ТГЛ назв міжнародних об'єднань, союзів; 6) ТГЛ на означення понять, пов'язаних з дипломатичною діяльністю; 7) ТГЛ сфери міжнародних відносин зовнішньої політики.

Лексико-граматичні риси документів адміністративно-канцелярського різновиду найбільш змінні. Вони змінювалися як під впливом соціально-історичних факторів, так і залежно від жанрової належності й змісту документа. Кожне міністерство, кожна галузь промисловості, торгівлі, культурного зв'язку послуговувалася своєю термінологією, що мала більший, ніж наукова, зв'язок із повсякденно-побутовою тематикою і використанням, а отже, є більш змінною і менш традиційно-умовною.

Для нашого опису адміністративно-канцелярської лексики ми обрали галузь науки й освіти, оскільки саме в цей період було створено Інститут української наукової мови, а також запроваджувалося викладання українською мовою в школах і вищих навчальних закладах. Виокремлюємо такі тематичні групи цієї лексики: 1) ТГЛ – назви документів; 2) ТГЛ – назви наукових відомств, культурних і навчальних закладів; 3) ТГЛ – назви посад і спеціальностей; 4) ТГЛ на позначення одиниць адміністративно-територіального поділу; 5) ТГЛ – назви різних процесів і дій, пов'язаних із суспільними відносинами й виробничими об'єднаннями.

Отже, одна із суттєвих особливостей лексики офіційно-ділового стилю досліджуваного періоду – це її тісний зв'язок із загальнонародною мовою, що відбивається не тільки у використанні як термінів слів загальнонародної мови, але й у наближенні значень загальнонародного слова і юридичного терміна. Тенденція давати кожному поняттю окрему назву теж була позитивною, адже вона сприяла деталізації понять, а отже, надавала мові необхідної точності;

Дипломатичні документи мають більшу, ніж інші види ділових паперів, своєрідність у мові. Навіть непідготовлений читач легко може побачити незвичайні слова, звороти, особливості в побудові.

У мові дипломатичних документів, одному з різновидів офіційно-ділового стилю, спостерігаємо такі характерні ознаки його лексики і фразеології:

- значне переважання міжнародної термінології;
- наявність слів, які є своєрідними «функціональними» синонімами до слів загальнолітературних (вони відрізняються не тільки сферою вживання, але й тим, що їхнє значення закріплює їх саме за дипломатичним документом);
- наявність лексики, яка звичайно в сучасній українській мові поза дипломатичними документами не вживається; слова й звороти такого типу слугують для вираження міжнародної ввічливості; їх можна назвати етикетними.

Доцільною виявилася в адміністративно-канцелярських документах така лексико-словотвірна структура, як скорочений еквівалент складеного номенклатурного позначення – аббревіатура. Її поширення спричинене як внутрішньомовними – активізацією зручного для користування й вимови способу творення нових слів методом скороченого слово- й буквоскладання, так і екстралінгвальними чинниками – прискореними темпами суспільного життя й постійним піднесенням освіченості населення.

Отже, стандартизація в українській офіційно-діловій мові цього періоду виявлялася не лише у викладі, не лише в доборі складників, а й у їх розміщенні й графічному оформленні.

Офіційно-ділову лексику можна розглядати як терміносистему, що інтенсивно формувалася і розвивалася. У процесі становлення в ній формувалися тематичні групи, що постійно поповнювалися новими засобами вираження понять ділової сфери.

Література

1. Бурячок А. А. Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – 247 с.
2. Житецький П. Г. Вибрані праці // Філологія. – К.: Наук. думка, 1987. – 327 с.
3. Нагина В. А. Семантико-словообразовательная структура украинской метеорологической терминологии: Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1986. – 23 с.
4. Практичний юридичний словник російсько-український / Уклад. С. Веретка, М. Матвієвський. Зредагував Мазуренко Ю. – Харків: Юрид. вид-во, 1926. – 80 с.
5. Російсько-український словник юридичної мови: Понад 67000 слів / Правничо-термінологічна комісія при соціально-економічному відділі АН УРСР; Гол. ред. А. Кримський. – К., 1926. – 228 с.
6. Сербенская А. А. Развитие украинской юридической терминологии после Великой Октябрьской революции: Автореферат дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук. – Львов, 1965. – 21 с.
7. Скаб М. В. Структура семантичного поля діяча в українській мові: Автореферат дис. канд. філол. наук. – К., 1987. – 21 с.
8. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства / За ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
9. Сорокалетов Ф. П. История военной лексики в русском языке XI–XVIII вв. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, – 1970. – 383 с.
10. Тимошенко Н. Л. Лексика советских политических договоров: функционально-стилистический анализ. – К., 1991. – 107 с.
11. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка). – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 286 с.
12. Филин Ф. П. О лексико-семантических группах слов // Езыковедски изследования в чест акад. Ст. Младенов. – София, 1957. – С. 523–537.
13. Фроляк Л. Д. Ботанична лексика українських говорів Північного Приазов'я: Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук. – К., 1986. – 17 с.
14. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів к. XVI–поч. XVII ст. (на матеріалах Львів. Ставропігійського братства). – К.: АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1961. – 164 с.